

»Når bønder elsker«

– nogle nedslag i ægteskaber og kærlighed på landet i Danmark i 1700- og 1800-tallet

Ægteskabsmønstrer på landet i Danmark ændrede sig en hel del i løbet af 1700- og 1800-tallet. Når vi kommer frem til de sidste årtier af 1800-årene, er det tidligere så hyppige gengifte mellem ægtefæller af vidt forskellig alder i kraftig mindskning. Folk lever længere og bliver som regel kun gift én gang. Det skyldes næppe en nedsivning fra det borgerlige kærlighedsægteskab, eller at kærligheden er taget til. Bønder elskede hverken mere eller mindre sidst i perioden end i begyndelsen af den. Årsagen er snarere at finde i ændrede demografiske forhold, bedre levevilkår og større socialt overskud. Disse faktorer bevirkede, at kærligheden også blandt bønder og husmænd havde lettere ved at komme til syne efter tidligere at have været indlejret i sociale og økonomiske nødvendigheder.

Udgangspunktet for de følgende nedslag i bondebefolkningens ægteskaber og kærlighedsliv i 1700- og 1800-tallet i Danmark er samspillet mellem på den ene side statens og kirkens syn på giftermål og ægteskabeligt samliv og på den anden side bondebefolkningens egen opfattelse, som primært var pragmatisk orienteret. Her – som i de øvrige nordiske lande – fandtes en tæt forbindelse mellem bonde, stat og hjem, hvor det var svært at skelne mellem disse tre instanser.¹ Kirken og staten var i alle de nordiske protestantiske lande bestandigt tæt på bonden og hans hushold.

Det er ligeledes et udgangspunkt, at der i løbet af 1800-tallet sker et skift også i landbobefolkningens syn på ægteskab og samliv. Spørgsmålet er blot hvornår og under hvilke omstændigheder. Adskillige forskere – primært hjemmehørende i den skønlitterære del af humanioraforskningen – har gennem den seneste snes år slået til lyd for, at der i borgerskabet dukkede et nyt syn på kærligheden op omkring år 1800, hvor det såkaldte kærlighedsægteskab mellem to i princippet ligeværdige personer blev mere almindeligt på bekostning af fornuftsægteskaber, som forældrene eller andre instanser arrangerede. Her tænkes i første række på Jens Hougaards mammutstudier.²

Dette kærlighedsægteskab betød ikke, at ægteskabet blev indgået alene på følelser og fascination, men snarere på en kombination af følelsesliv og fornuft. P. F. Suhm skrev sidst i 1700-tallet i et kærlighedsbrev til sin anden, kommende hustru, at hans ønske om ægteskab med hende ikke var et overilet skridt, men at han havde tænkt sig grundigt om. Der var tale om velovervejet kærlighed.³ Det

vil sige en glidende overgang mellem følelser og rationalitet, men dog en overgang i retning af, at ægteskabet skulle være baseret på kærlighed først og fremmest. Sådan så det ud i byen – eller i det mindste i den nye borgerlige roman.

Men hvordan var det på landet omkring 1800? Er vi også her vidne til det, der er blevet betegnet som en »*kernefamiliær indsnævring*«⁴ omkring kærlighedsparret og deres børn? Eller var det, som vi i mangel af bedre og med risiko for anakronismebrug kalder kærligheden, baseret på udenværker som jord, ejendom og rigdom og en social position, der hvilede på familiebruget, driften og ernæringen, hvor man med en hyppigt citeret formulering fandt sin mage i dejtruget og ikke i springdansen? Hvilede kærligheden mere på tillid, omsorg, fællesskab og tryghed end på romantiske forestillinger om *den eneste ene*? Alt så at man med andre ord ønskede at gifte sig med én, der kunne bestille noget, skaffe føden og sørge for efterkommere. Og selv om det sidste ikke altid var tilfældet med velhavende gårdmandsenker, kunne man godt slå sig til tåls med at gifte sig til en god gård og så håbe på, at kærligheden måtte komme efterhånden; ikke mindst i form af gensidig respekt og anerkendelse. Således hedder det i en erindring fra Gundersted i Vesthimmerland i 1854 om sognefoged Jørgen Jakobsen, at han »*havde giftet sig med en Gård, ejet af en halvgammel Enke, der havde en voksen Datter af 1. Ægteskab*«.⁵ Det blev fortalt af ham selv til den stedlige skolelærer – tilsyneladende uden skrupler af nogen art.

Meget taler for, at kærligheden i ægteskaberne var baseret mere på praksis, samvær og fælles erfaringer end på følelser og romantik, således at kærligheden bør forstås som indlejret i et samlet driftsfællesskab, hvor det modsat den moderne kærlighedsopfattelse, der opererer med kærligheden som en selvstændig enhed, ikke er muligt at trække klare grænser mellem kærlighed og personens samlede sociale tilværelse. På den anden side skal man næppe heller være blind for, at der hos datidens mennesker også har været tale om romantisk kærlighed og forelskelse, både uden for og inden for ægteskabet. Blot havde sådanne følelser ikke altid de bedste vilkår for at blive indfriet, således at vi også må regne med, at bondesamfundet har været vidne til masser af eksempler på ulykkelig kærlighed, når nu de sociale og økonomiske omstændigheder stod i vejen for, at man kunne få den, man holdt mest af.

Hvad var da baggrunden for en sådan opfattelse af ægteskab og kærlighed? Hvor længe varede et sådant grundsyn ved? Og hvad var baggrunden for en eventuel ændring på landet i retning af byernes og borgerskabets tilgang. Det er et par af de spørgsmål, der søges svar på i det følgende.

Kildegrundlag

Tamperretternes skilsmisseafgørelser udgør en ikke uvæsentlig del af kildegrundlaget til belysning af synet på ægteskabet frem til 1797. De er blevet

benyttet af blandt andre Anne Riising og siden Kirstine Aasbjerg Andersen i dette tidsskrift, men må, fordi de så at sige vedrører det modsatte af ægteskabet, nemlig ægteskabets mulige opløsning, suppleres med andet materiale. Ægteskabs- og lejemålsforordninger har blandt andre Nina Javette Koefoed gjort brug af til belysning af retsgrundlaget for det centrale forsørgelsesproblem, hvor hun kan påvise en tiltagende sekularisering i ægteskabsopfattelsen og en stigende afkriminalisering af sædelighedslovgivningen op igennem 1700-tallet.⁶ Også skøde- og panteprotokoller samt skiftevæsenets kilder er af væsentlig betydning for forskningen i omstændighederne omkring ægteskabsindgåelse. Vil man også undersøge synet på kærlighed og seksualitet, er det nødvendigt at supplere med andet materiale. Her byder breve og dagbøger sig til. Med de kildemæssige problemer, som knytter sig hertil, kan de imidlertid kun i sjældne tilfælde stå alene, men må suppleres på anden vis. Oplagte kilder er kirkebøgerne, som ofte ses benyttet i de talrige undersøgelser af ejendoms- og matrikelnummerhistorie, som flittige lokalhistorikere har knoklet sig igennem i lokalarkiverne og landsarkiverne. Folkloristen Else Marie Kofod har i sin forskning på området også benyttet sagn og eventyr om bjergfolk og ellepiger og ad den vej kastet nyt lys over almuens syn på kærlighed og seksualitet.⁷ I visse tilfælde er det også farbart at skaffe sig viden på området gennem erindringer og skønlitteratur med de kildemæssige og videnskabsteoretiske vanskeligheder, der er forbundet med dette. Således har forskere som Povl Schmidt, Jørgen Gleerup og Inger-Lise Hjordt-Vetlesen under forskningsprojektet *Dansk kulturhistorie og bevidsthedsdannelse 1880-1920* ved det tidligere Odense Universitet frembragt megen indsigt i synet på kærlighed, seksualitet og ægteskab hos det såkaldte *folkelige gennembruds* forfattere. Dette er sket ikke mindst via analyser af Marie Bregendahls og Johan Skjoldborgs værker⁸ samt af den såkaldte skolelærerlitteratur og dermed beslægtede genrer.⁹

Kildegrundlagets forskellighed giver således anledning til dels en indirekte belysning af opfattelsen af ægteskab, kærlighed og seksualitet, som især historikere har foretaget, dels en direkte, hvortil andre faggrupper også har bidraget.

Kirkens og statens syn på ægteskabet

Når man behandler et emne som dette, kommer man ikke uden om kirkens syn på ægteskabet – og dermed statens. Kristendommen i dens protestantiske udformning var den eneste ideologi, bondesamfundet kendte til. Altså må vi tilbage til Luther.

Indtil Reformationen havde man betragtet ægteskabet som et ubrydeligt sakramente, der skabte et transcendentalt bånd mellem ægtefællerne, som ingen på jord kunne opløse.¹⁰ Den luthersk-evangeliske kirke delte ikke denne

opfattelse. Luther havde et såre pragmatisk syn på ægteskabet. Han tog afsæt i Skabelsesberetningen og især i Første Mosebogs ord om, at Gud havde skabt ægteskabet, for at mennesket skulle formere sig. Deraf fulgte, at ægteskabet var den eneste legitime ramme omkring børneavl. Med Reformationen opstod der derfor et behov for en verdslig ægteskabslovgivning. Den fulgte i 1537 med Christian III's kirkeordinans, der bestemte, at alle ægteskabssager i sidste instans hørte under kongen. I realiteten blev det tamperretterne, som blev oprettet allerede fem år senere, der fik overdraget dette hverv.¹¹ Disse retter var i stort omfang befolkede af kirkelige folk og vidner om det tætte samarbejde mellem kongemagt og kirkemagt i Norden. I Fyns stifts tamperret havde således stiftsamtmanden, biskoppen, tre sognepræster og tre såkaldte *professorer* ved latinskolen sæde.¹² Tamperretterne var i funktion indtil 1797, hvorefter herreds- og birketing kom til at afgøre ægteskabssager på landet.

Seksuel omgang før ægteskabet kunne i princippet ikke tolereres. Selv om man i praksis blev nødt til at indtage en noget mere pragmatisk holdning, er der ingen tvivl om, at formålet med lovgivningen og strafudmålingsbestemmelserne omkring førægteskabeligt samleje, såkaldt lejermaal, var at få folk til at gifte sig.¹³ Ægteskabet skulle med andre ord sikre slægtens videreførelse og samtidig forhindre utugt. At have seksuelt samkvem og dermed få børn blev betragtet som ægteskabets fuldbyrdelse. Uægteskabelige børn kunne medføre problemer i henseende til både arv og forsørgelse. De kunne i det hele taget bringe uorden i landsbysamfundet og bringe det ud af balance, idet de ikke kunne indplaceres i den sociale orden.¹⁴ Kødelige driftsforstyrrelser kunne indebære økonomiske driftsforstyrrelser og true den stabilitet, der var normen for landsbysamfundet og for en opdragelse til pålidelige samfundsborgere.

Dette synspunkt var både bønder og Luther enige om, og sidstnævnte lagde da heller ikke fingrene imellem: skilsmisse kunne kun finde sted i tilfælde af bortrømning – for eksempel som handelsmand eller som soldat – samt på grund af manglende vilje og evne til seksuelt samkvem, det vil sige impotens.¹⁵ Disse tanker lagde tamperretterne – normalt – til grund for deres afgørelser, hvorimod vold i ægteskabet ikke var skilsmissegrund. De samme tanker blev videreført i den såkaldte ægteskabsordinans af 1582 og senere i Danske Lov af 1683. Med andre ord: der skulle avles børn, og der skulle både være en ægtemand og en hustru i huset. Hvis ikke dette var tilfældet, kunne det føre til skørlevned og et afkom, hvor forsørgelsespligten kunne være uklar og ende hos lokalsamfundet. Af samme grund var førægteskabeligt samleje belagt med bødestraf og kunne i tilfælde af egentligt hor i værste fald ende med dødsstraf.¹⁶ I praksis viste det sig efter cirka 1750, at man blev nødt til at skrue ned for de strenge straffe, idet de dømte ofte ikke var i stand til at betale bødestrafen for hverken hor eller lejermaal.¹⁷

For at kommende ægtefæller kunne vænne sig til hinanden, skulle de ifølge Danske Lov troløves inden ægteskabet. Troløvelsen var et offentligt anliggende, idet den blev kundgjort i kirken ved lysning. Hemmelige forlovelser var ikke tilladt og seksuelt samvær under troløvelsen heller ikke. Troløvelsen var mere en *træning i samliv* end en legitimering af samleje. Kærlighedsbreve og kønne ord alene blev ikke – som troløvelsen – regnet for et ægteskabsløfte, og hvis en ellers uberygtet pige havde ladet sig beligge med deraf følgende svangerskab *uden* troløvelse, var hun selv ude om det, og kunne ifølge en forordning af 1734 ikke bruge graviditeten til at kræve ægteskab.¹⁸ Påtvungne troløvelser og troløvelser mellem for nært beslægtede var heller ikke tilladt.¹⁹ Forordningerne var baserede på snusfornuft og det muliges kunst. Såvel ukontrolleret passion som forældrenes tvang blev anset som værende af det onde. Nok skulle den sociale orden opretholdes, men den måtte ikke være baseret på kynisk fornuft alene. Både samfundet og ægteskabet skulle fungere, så godt det nu lod sig gøre.

Det er kendetegnende for lovgivningen, at den, der blev betragtet som ansvarlig for en skilsmisse, ikke havde lov til at gifte sig igen, medmindre der kunne opnås en kongelig bevilling. Den kunne først påregnes efter tre år og forudsatte en attestation for et ærligt og kristeligt levned. I tilfælde af soldatertjeneste eller fravær som følge af handelsvirksomhed måtte man vente i syv år. Lovgiverne ville undgå at hænge for tidligt på forsørgelsen og var villig til at trække sagen så langt, det var muligt.²⁰ I løbet af 1700-tallet blev det tilsvarende besluttet, at skilsmisse nok kunne bevilges ved impotens, som var konstateret før ægteskabet, men at vedkommende skulle have tre år til at søge hjælp. Også her bar man sig pragmatisk ad. Det kunne jo være, at impotensen forsvandt af sig selv.²¹

Men én ting er forordninger om ægteskab, troløvelse og regler for kødeligt samvær, noget andet er, hvordan folk selv fortolkede lovgivningen og retsgrundlaget. Her viser det sig, at troløvelsen i den folkelige praksis blev anset som tilstrækkeligt grundlag for seksuel omgang mellem kønnene.²² I bondesamfundet blev det da heller ikke anset som skammeligt at stå foran alteret *med mave på*.²³ Mange i menigheden har måske endda tænkt, at dette tegnede godt. 20 procent af brudene var gravide allerede ved troløvelsen og dobbelt så mange ved vielsen.²⁴ Som Nina Javette Koefoed har formuleret det, kom den strenge moralske og religiøse lovgivning under pres op gennem 1700-tallet. Til slut måtte myndighederne da også give køb, og den endelige afkriminalisering af førægteskabelig seksuel omgang fandt sted i 1812.²⁵

Tilsvarende forsvandt troløvelsen ved lov i 1799, da myndighederne fandt, at den var en mere besværlig end nyttig institution, som desuden resulterede i dyre gilder. Men da gældende praksis på det seksuelle område ikke ændrede

sig, steg antallet af uægteskabelige børn voldsomt. Folk blev ved med at avle børn, inden de blev gift, og helt hen til 1800-tallets slutning var antallet af gravide brude stort set det samme som ved århundredets begyndelse.²⁶ Der er kun ganske få regionale udsving. Antallet af uægte børn ligger dog procentvis lidt højere i Vendsyssel og på Fyn af grunde, der er svære at forklare.²⁷ Måske kan man for Fyns vedkommende anføre den forklaring, at der her opstod en situation med stadig mindre jord til stadig flere mennesker, og at det derfor kunne være længere, inden man kunne sætte bo og gifte sig, hvad der ikke altid harmonerede med kønslivets fristelser. På Fyn og i Nordvestjylland blev der således i 1700- og 1800-tallet født væsentligt flere uægte børn end i de øvrige dele af landet.²⁸

Skal man trække en enkelt betydningsmættet historie frem fra 1700-tallet, kan man pege på Birthe Madsdatter og hendes skæbne på Lolland-Falster, som Kirstine Aasbjerg Andersen har analyseret og som rummer et par både repræsentative og interessante pointer. Birthe Madsdatter er et eksempel på de kvinder, der måtte vente i syv år, inden der kunne bevilges skilsmisse. Hun var fattig og fik bevilget fri proces. Kort efter denne bevilling konstateredes det, at hun havde født et dødfødt, *uægte* barn. Da hun havde søgt om fri proces inden graviditeten, fik hun imidlertid bevilget ikke kun skilsmisse, men også ret til at gifte sig igen. Dog ikke med barnefaderen, selv om de begge ønskede ægteskab. Man anså det tilsyneladende for bedre at give hende mulighed for at blive forsørget af en ny ægtemand end at straffe hende for utroskab, men på den anden side ville man heller ikke lade hende forfølge sin kærlighed.²⁹ Det kunne blåstemple utugten og føre uorden og mangel på kontrol med sig. Det, man frygtede mest, var hor og utroskab – og uforsørgede børn. Så hellere vælge en snild løsning.

Ungdomslauget

Det var også pragmatik, der kendetegnede den sociale institution, der lagde den organiserede ramme omkring det førægteskabelige liv mellem kønnene på landet, nemlig ungdomslauget. Det kendes fra det meste af Europa og synes overalt at have haft samme funktion, nemlig først og fremmest at være et forum for pardannelse, men også at være en institution, som i princippet skulle sørge for, at ingen kom til at stå udenfor. Fællesskabet gik forud for alt, men da outsidere kunne virke truende, kunne gravide ikke vise sig i ungdomslauget.³⁰ En gang om året, normalt enten ved juletid eller omkring midsommer fik de unge mænd tildelt en fast partner, som de skulle følges med til sammenkomsterne i landsbyen. Hun blev kaldt enten »*nytårgave*« eller »*gadelam*«; medens lederen af ungdomslauget blev kaldt »*gadebasse*«. ³¹ Yderligere en vigtig funktion i ungdomslaugets virke var træningen i at være sammen uden at vise følelser som

jalousi, kærlighed, kærestesorg eller yppe klammeri om pigerne. Samtidig var der også tale om en erotisk, måske endog seksuel oplæring – men ritualiseret og traditionsrigt lagt an for at styre vildskaben. Således forekom det, at man øvede sig i at kysse i liggende stilling på et bord.³² Man kan sammenfatte scenarierne ved at kalde det en kontrolleret ukontrol, der skulle ruste deltagerne til det voksne samliv.

Man kan vælge at se disse *øvelser* som foregribelser af samlivet og som en fortroliggørelse med, hvad det vil sige at leve sammen som mand og kvinde, hvilket førstegangsægtefolk nok kunne have behov for. Men man kan også vælge at anskue dem som en ventilfunktion og en måde at afreagere på. Her må man tage i betragtning, at man normalt var medlem af ungdomslauget fra konfirmationen til ens giftermål, det vil sige fra cirka 14 år frem til de cirka 30 år for mænd og et par år mindre som kvinde. Her kunne der nok være behov for at slå sig løs med mellemrum. Blev en ung mand forelsket, kunne det vare længe, inden han kunne blive gift med vedkommende, og skrækken for at gøre sin elskede gravid med tilhørende deroute for hende, barnet og sig selv var formodentlig til stadighed tilstede; i det mindste hos mere ansvarlige personer.³³ Hvis man derimod ikke tager udgangspunkt i personerne, men i handlingerne i disse erotiske lege med de ganske ritualiserede omgangsformer og deres imiterede iscenesættelser af det seksuelle samvær, er det måske mere rimeligt at se dem som led i en kontrol af seksualiteten, hvor man trænede sig selv i selvbeherskelse og afholdenhed, så længe man ikke kunne blive gift.

Overordnet er der dog ingen tvivl om, at det for bondesamfundet som helhed har været vigtigt at drage omsorg for, at der blev indgået fornuftige og rimelige pardannelser. Fænomenet *att provligga*, som vi kender til ikke mindst fra Sverige, er et godt eksempel herpå. Ordningen gik ud på, at man kunne komme på nattefrieri hos en af pigerne. Det indebar, at man var alene med pigen, og at man havde adgang til at dele seng med hende – i al ærbarhed. Man måtte tage dele af klæderne af samt kysse og kramme, men samleje måtte ikke finde sted. Formålet var her, som i ungdomslauget i det hele taget, erfaringsdannelse samt at drage omsorg for, at mænd og kvinder skulle vænne sig til hinanden; også i kropslig henseende. Men inden for givne rammer, som skulle forhindre graviditet. Nattefrieriet var formaliseret, og det var bødebelagt at låse døren ude fra for en ung kvinde og den, som gjorde hende sin opvartning. Desuden skulle en ung mand, som var på nattefrieri give sig til kende, når der kom andre til hendes dør og ville ind.³⁴ Fællesskabet blev holdt i hævd.

To cases – og et par mønstre

Men hvilke faktorer spillede så ind på de enkelte bønders syn på ægteskab og pardannelse? Skræddergården i Herslev sogn i Trekantområdet, som var ryt-

tergods med kronefæstere, rummer et karakteristisk begivenhedsforløb. Takket være afdøde skoleinspektør Maltha Jensens omfattende studier i sognets gårdshistorie, som der trækkes meget på i det følgende, kan vi følge udviklingen minutiøst. Den ny matrikel af 1688 gav gården nr. 1A og i hartkorn var den ansat til 2-7-1-1; det vil sige en lille fæstegård.³⁵ I 1723 overlod fæstebonde Niels Mortensen gården til sin datter Dorethe Nielsdatter og svigersønnen Christian Keysen, født henholdsvis 1694 og 1697. Det vil sige et nogenlunde ungt ægtepar. At ægteskabet også var driftigt fremgår af, at der fødtes otte børn på gården. 1740 døde konen imidlertid i en alder af kun 46 år. Christian Keysen giftede sig igen umiddelbart efter. Denne gang med Maren Jensdatter, der fødte ham tre børn, inden også hun døde; i en alder af kun 40 år. Men fæstebonden vovede springet endnu engang, selv om han nu var over 50, og holdt bryllup med den cirka 25 år yngre Maren Christensdatter. Der måtte straks en erstatning til, hvis gård og afkom skulle bevares – også selv om det indebar en aldersmæssig utakt. Efter Keysens død ti år senere måtte også Maren derfor straks gifte sig igen. Hendes nye ægtefælle Bertel Thomsen var cirka ti år yngre. Han døde 1779 i en alder af cirka 50 år, hvorefter Maren, der nu var 58, solgte gården, som Bertel Thomsen havde købt til selveje i 1768 i forbindelse med det store gårdfrasalg i Koldinghus rytterdistrikt. Hvorfor Maren solgte gården vides ikke. Man kan tænke sig, at hun har følt sig for gammel til fortsat at få den drevet, og at hun ikke har ment, at det var let at finde en ny ægtemand.

Køberen var hendes søstersøn Christen Pedersen, der kun var 21 år gammel. Fem år senere i 1785 giftede han sig med den jævnaldrende Sidsel Thuesdatter. Nu kunne en ny *serie* begynde. Da Christen døde i en alder af blot 40 år i 1801, måtte Sidsel finde en ny mand til gården, sig selv og sin datter. Det gik hurtigt. Kun to måneder senere var der trolovelse og senere samme sommer holdt Sidsel bryllup for anden gang. Her forlader vi for en stund Skræddergården i Herslev efter at have konstateret, at det i en bondefamilie var nødvendigt for både mand og kone at have en ægtefælle – og det uanset om de var fæstere eller selvejere. Lang betænkningstid synes de ikke at have haft. Jord og gård havde førsteprioritet; derefter kunne i bedste fald følelser eller i det mindste respekt – og børn – følge efter. I grunden var der tale om den samme pragmatik, som man kunne finde i tamperrettens afgørelse i tilfældet Birthe Madsdatter ovenfor.

Tænkningen ligger ikke fjernt fra den, Palle Ove Christiansen har gravet frem blandt fæstebønder på Juellund og Giesegård godser i Østsjælland. Her blev den 40-årige Johanne Jensdatter i 1765 gift med Jens Hansen på et par og tyve. Hun gjorde det, som landsbyens kvinder altid havde gjort, når de blev enker. Hun tænkte på sin fremtid, sin ejendom og sin anseelse og forlod sig på,

at godset var interesseret i at få en tilsyneladende driftig og stabil yngre mand som fæster; en mand, hun kunne lære op og i øvrigt håbe på, ville behandle hende ordentligt. Sådan gik det. Johanne døde på sin gård i 1793 som 67-årig og kom ikke til at ligge sine børn til byrde.³⁶ Johanne havde sørget for sig og sine – og for gården.

De to cases rejser spørgsmålet om, hvor længe der gik, inden man giftede sig igen, når ens ægtefælle var død i utide. Her kan Henning Nygård Larsens studier i ægteskabsforhold i Vester Egesborg på Sydsjælland, Horreby på Falster og Krønge på Lolland kaste lys over sagen. Hans undersøgelse viser, at enke- eller enkemandstanden var kort. De fleste mænd skyndte sig i løbet af en måned at blive trolovede og at gifte sig i løbet af tre til seks måneder. For kvindernes vedkommende er tallene stort set identiske. Trolovelse fandt i de fleste tilfælde sted en til seks måneder efter mandens død, mens de giftede sig tre til ni måneder senere. For begge køns vedkommende hørte det til sjældenhederne, at der gik over et år, inden den efterladte på ny var gift.³⁷ Skræddergårdens beboere i Herslev sogn synes at følge dette mønster. De skyndte sig at blive gift, også selv om der kom en stor aldersforskel mellem ægtefællerne. At blive gift med en driftig ung mand eller kvinde har haft sine fordele, men omvendt kunne en ældre og erfaren ægtefælle også have sine gode sider.

Kærlighed i kontekst

Var der ikke romantisk kærlighed inde i billedet, havde ægtefællerne i det mindste fast grund under fødderne. En vis status kunne påregnes og ikke mindst et vist råderum, for så vidt som manden bestemte i stald og lo og kvinden i stuehuset. Man skal nok være varsom med alt for meget at betone kærligheden, forstået som den *rene* kærlighed i isoleret forstand. I landsbysamfundet har der været andre, lige så vigtige faktorer inde i billedet, såsom omsorg, tryghed og gensidig ansvarlighed, som gør at man må være varsom med at have ondt af de involverede, blot fordi selve kærlighedsaspektet ikke havde de bedste vilkår og tilsyneladende ikke figurerede øverst på ranglisten for ægtefællevalg.

Det skal dog samtidig påpeges, at når en ung første gang indgik ægteskab, var det i regelen med en nogenlunde jævnaldrende. Lå der erotiske, kærlighedsmæssige eller materielle årsager til grund? Det kan der næppe svares entydigt på. Kærligheden har formodentlig spillet en rolle, men måske også et ønske om at blive gift ung, så man kunne være sikker på at sætte egne børn i verden og ikke være nødt til at skulle overtage andres, om end det fra flere sider er blevet betvivlet, at kærlighed til egne børn, som vi kender den i dag, var blevet en realitet endnu i den tids bondesamfund.³⁸

Hvad angår aldersforskellen, kan Nygård Larsen i en opgørelse over ægtefællernes alder ved indgåelse af såvel førstegangsægteskab som senere ægteskaber i de samme sogne påvise, at der i de fleste tilfælde var højst fem års aldersforskel mellem ægtefællerne. I de fleste tilfælde var manden et til fem år ældre end hustruen, men et til fem år yngre mænd var næsten lige så hyppigt forekommende og nogenlunde lige så almindeligt som de tilfælde, hvor manden var seks til ti år ældre end kvinden.³⁹ Bag disse tal gemmer der sig dog stadigvæk en betydelig forskel på aldersforskellen ved første ægteskab og de senere. Vielsesalderen for førstegangsægteskaber i de tre sogne i perioden 1755-1801 ser ud som følger:

Undersøgte sogne	Mænd		Kvinder	
	førstegangs-viede	alle viede	førstegangs-viede	alle viede
V. Egesborg	30,2	33,5	26,9	29,6
Horreby	28,6	30,8	27,3	30,7
Krønge	27,4	32,5	27,9	30,6

Figur 1. Vielsesalderen ved første, henholdsvis alle ægteskaber 1755-1801. Kilde: Henning Nygård Larsen, 1976, s. 160.

Det er gennemgående modne mennesker, der bliver gift. Tilsyneladende måtte de vente på gunstige etableringsmuligheder.

Ønsket om at blive gift med en nogenlunde jævnaldrende – især ved det første ægteskab – udelukker ingenlunde hverken kærlighed, forelskelse eller erotisk besættelse som mulige motiver, men det er samtidig klart, at denne elskovens kraft blev anset som farlig og dæmonisk. Det er pointen i Else-Marie Kofods studier i eventyr og myter om bjergfolk og ellepiger.⁴⁰ Man skal tage sig i agt for dem. Ellepigerne er smukke og dejlige at se på; ikke mindst forfra. Men vender man dem om, viser det sig, at de er hule. De har ingen ryggrad. Med andre ord: der kan ikke bygges et hjem på dem. De repræsenterer et anti-ideal af det, der forventedes af den erhvervsduelige og tilbageholdende landbo-kvinde, der var i stand til at tøjle sine lyster. Ellepigerne lavede derimod ikke dagens gerning, men spillede og sang deres dag hen til ingen verdens nytte. Ellepigerne bar lyse og luftige klæder, og de dansede med udslagent hår – i modsætning til de gifte kvinder, som havde konehuen på. I Skåne og Danmark indebar iklædningen af den kommende brud også den rituelle handling, at hendes hår skulle klippes af.⁴¹

Kofods undersøgelser viser til fulde, hvor alvorligt man i bondesamfundet tog kærlighed og seksualitet, og kan være et vidnesbyrd om, at netop asketen er den, der for alvor ved noget om kødets fristelser, men det er lige så klart, at bondesamfundet som helhed var skrækslagent ved tanken om at bygge et godt liv og et stabilt hushold på den slags tillokkelser. Omvendt er selve overleveringen af sagnene også et sikkert tegn på, at det igen og igen har været nødvendigt at råbe vagt i gevær og holde de unge på snusfornuftens smalle vej. For at sætte trumf på lader mange af sagnene forstå, at efter at være blevet bjergtaget bliver den ramte aldrig sig selv igen. I værste fald ender han med at blive sindssyg, lyder seksualmoralen.

Som helhed skal man dog nok være forsigtig med at tro, at landsby- og bondesamfundets ægteskaber i 1700-tallet var kærlighedsløst. Snarere forholder det sig sådan, at kærligheden var kontekstualiseret. Det var ikke kærligheden og seksualiteten som sådan, man frygtede, men isoleringen af den som en selvstændig og enerådende faktor. Hvor længe denne opfattelse holdt sig, skal vi hernæst søge svar på.

1800-tallet – dagbogsstof og erindringer

På vej ind i 1800-tallet kan vi begynde at se nærmere på bondens liv i detaljer. I første omgang vil vi gøre brug af dagbogsstof og erindringer.

Gårdmand Peder Knudsen i Haderup på den midtjyske hede mellem Viborg, Herning, Holstebro og Skive førte dagbog i årene fra 1829 til 1857. I april 1832 noterede han:

»Kjørte til Høgild med Moder og hendes Søster for at bese en Gaard med hvis Ejer N.K.s (Niels Knudsen) hun agter at indlade sig i Ægteskab.«⁴²

Det materielle kom i første række. På dette område ville man ikke købe katten i sækken. Tilsvarende i 1811 skrev Søren Pedersen, født 1776, i Havrebjerg på Vestsjælland om sit valg af ægtefælle, at han og broderen hellig tre kongers dag var på besøg hos deres søster og svoger i Nidløse. Snakken faldt i den forbindelse på ægteskab. Her fik han oplyst, at en ældre mand havde foreslået, at han *»skulle beile til gaarmand Søren Nielsens datter i Kasholt«*.⁴³ Nu forholdt det sig imidlertid sådan, at der var to giftefærdige døtre i gården. Rådet drejede sig med andre ord ikke om et individ, men om en datter. Hvem, han valgte, kunne tilsyneladende være lige meget. Søren Pedersen selv kendte både den ældste søster Else og den yngre Karen, og selv om både forældrene og Else selv syntes, at han skulle vælge hende, foretrak han Karen. Om hende forlød det, at hun var *»værdig til at forestå et huus«*. Så langt det rationelle. Men det fremgår også, at hun *»var i sit ansigt en meget kiøn pige«*.⁴⁴ Hvad, der har talt mest,

er ikke til at afgøre, om end man kan hæfte sig ved, at han trods alt valgte og herved optrådte *moderne*. Det afgørende var dog, at han blev godt gift. Om *hendes* motiver fortalte han, at der var syv endnu ugifte børn på gården, og at forældrene var gamle. Han lod forstå, at hun derfor ønskede, hvad rimeligt var, »at faae brød, i mens forældrene levede«. ⁴⁵

Søren Pedersens Havrebjerg-tænkning ligger ikke langt fra et ægteskabeligt begivenhedsforløb på Sydfyn i Brahetrolleborg sogn. Her kan vi trække på hjulmager Hans Nielsens dagbog 1813-1833. Han døde som 38-årig af tuberkulose, og i øvrigt er hans dagbog interessant derved, at den vidner om en civilisationsproces, hvor *tider skifter og sæder mildnes*. I sin ungdom som tyveårig fór han og hans fader en aften vild i fuldskab efter at have deltaget i et smedegilde hos Hans Vileholm. ⁴⁶ Som voksen levede han dog et mere fredeligt liv og blev så i 1830 i en alder af 35 år gift med sin kusine, som da var 40 år gammel. Hjulmager Hans Nielsen havde selv været med i landsbyens ungdomslaug. Det kom der dog ikke noget ud af. Tværtimod aner man en ulykkelig kærlighed, der af grunde, som vi ikke kender til – her slår dagbogen ikke til som kilde – var blevet forhindret i at realisere sig. Altså tyede han til kusine Anne Margrethe, der fra tidligere havde et barn uden for ægteskab. Om kærlighed mellem de to var der næppe tale. Årsagen til giftermålet var snarere, at Hans Nielsens mor var blevet 80 år gammel og derfor ikke længere kunne varetage en husmoders opgaver.

Anne Margrethe var som familiemedlem stedkendt i huset, idet hun i en årrække var kommet der som hushjælp, og hendes søn var begyndt som lærling hos hjulmageren. Ægteskabet har været ganske praktisk. Kusinen vidste i forvejen, hvor ting og bohaver befandt sig og kunne på den måde ubesværet gå ind i rollen som hustru og kone i huset.

Anderledes gang i sagerne var der hos Hans Nielsens morbroder Peder Hansen. Hans første kone døde 22. oktober 1804 af brystsyge og efterlod ham alene med otte børn. Allerede 16. november samme år var han gift igen. Den nye kone døde 20. februar 1813 af en forkølelsessygdom. 1. maj giftede han sig på ny, hvorefter også denne kvinde døde et par år senere i januar 1815. 6. maj giftede Peder Hansen sig fjerde gang. Han havde i forbindelse med disse giftermål kun været enkemand i perioder fra tre uger op til fire måneder. Der har ikke været meget tid til at lytte til sit hjerte. Den fjerde hustru overlevede ham og gengiftede sig også, endda med endnu en Peder Hansen. Traditionen fra 1700-tallet med de talrige gengifter fortsatte langt op i 1800-tallet.

Det gjorde den også på Skræddergården i Herslev, som vi nu vender tilbage til, efter at vi forlod den i 1801. Konen på gården, Sidsel Thuesdatter, blev dette år gift for anden gang, to måneder efter, at hendes første ægtemand, Christen Pedersen, var død i januar. Søren Nielsen Grunnet hed den nye ægte-

mand. Dette ægteskab var barnløst, og da Sidsel døde i 1837 – tre år før Søren – var Sidsels datter fra første ægteskab, Maren Christensdatter eneste arving. Hun havde i 1831 fundet sig en ti år yngre mand, Hans Nielsen, og Søren Nielsen Grunnet afstod derfor, vistnok samme år, gården til de unge og gik selv på aftægt. Da også Maren døde i 1837 – 50 år gammel og kun cirka 14 dage efter sin mor – giftede den efterladte Hans Nielsen sig på ny, nu med en 17 år yngre kvinde. Vi fastholder med andre ord mønstret med såvel umiddelbart gengifte og aldersmæssig utakt ved disse ægteskaber. I det nye ægteskab fødtes tre børn, hvoraf de to ældste døde som mindreårige, medens den tredje var åndssvag. Derfor måtte gården sælges, da den tid kom. Her blev et andet mønster fastholdt, idet den nye køber var en nevø, som fik gården tilskødet i 1865.⁴⁷ Således sikret blev han i stand til at gifte sig, hvilket skete året efter.

Som noget nyt blev dette ægteskab imidlertid langvarigt, og de to parter nåede at fejre guldbryllup. I deres alderdom overtog sønnen Niels Lange fødegården i 1912. Og – ligeledes som noget nyt – giftede han sig aldrig, idet én af hans søstre holdt hus for ham. Det var ikke længere nødvendigt med en ægtefælle. En æra synes at være ved vejs ende. Afslutningen kan dateres til sidste fjerdedel af 1800-tallet. Men én svale gør ingen sommer. Vi må inddrage flere eksempler, en lidt større gård og et par husmandssteder – for at få en social spændvidde ind i billedet.

Gård nummer 3 var hartkornsfastsat til 5-4-0-2 og var dermed en gård, som kunne betegnes som *vel ved magt*. Den menes engang midt i 1790'erne at være blevet overtaget af Lauge Nielsen og hustru Ane Catrine Terkelsdatter. Lauge døde i en alder af kun 38 år i 1808 og efterlod sig syv børn og en kone, som snarest måtte gifte sig igen. Det skete fire måneder senere. Da også mand nummer to døde, var Ane Catrine omkring 60 år og opgav at drive gården videre. Den nye ejer Knud Pedersen og hans hustru var begge fra sognet. De var blevet gift i 1831 og var begge i tyverne. Uheldigvis døde den unge hustru blot ti år senere, ligesom de tre ældste af børnene også døde, så kun den yngste søn opholdt sig på gården. Knud Pedersen giftede sig på ny samme år og fik i sit ægteskab med Kirstine Christensen fra nabosognet Bredstrup fire børn. Den yngste af disse, Bertel Knudsen, fik gården tilskødet i 1874 og giftede sig året efter. Dette ægteskab varede til 1908, hvor Bertel døde. Enken var på dette tidspunkt 53 år og kunne i princippet have giftet sig igen. Det afstod hun imidlertid fra og sad i stedet som enke på gården med den ældste søn, Knud Knudsen som bestyrer. Også her var det blevet nye tider.

Også hos det lille hartkorn markerede de sidste årtier af 1800-tallet nye tider. På Herslev Fælle lå der tre husmandssteder, der i 1867 var blevet solgt som udstykninger fra præstegården. Matrikel 1c blev købt af Jens Christensen, der af ukendte årsager begik selvmord året efter, hvorefter enken på 43 år

giftede sig på ny. Da også denne mand døde, drev enken stedet videre i fire år og solgte så. Ejendommen handlede derefter hyppigt, men i intet af tilfældene var der tale om overtagelse ved gengifte. Naboejendommen 1b blev købt af Søren Frederik Sørensen og hustru Kirsten Marie Pedersen. Da hun i 1889 døde fra mand og fem børn, måtte der en ny kone til.⁴⁸ Herefter hørte gengiftet også op på dette lille sted. Det sidste af husmandsstederne købtes af Hans Mikkelsen og hustru Johanne. Han blev enkemand i 1894, men blev på ejendommen i yderligere atten år. Han giftede sig ikke, men drev ejendommen videre med hjælp fra parrets eneste datter, indtil han i 1912 solgte husmandsstedet til et ægtepar fra Fyn, der var blevet viet i Fraugde kirke i 1904. Dette par, den eneste søn af en herregårdsladefoged og bibelkolportør og ældste datter af en landarbejder og krybskytte fra Rønninge Mose på Østfyn – og i øvrigt mine farforældre – giftede sig heller ikke igen, men blev gamle sammen.

Et spor – og et nyt mønster?

Både på den store gård og de tre små husmandssteder kan vi se samme mønster som på Skræddergården i Herslev, nemlig at gengiftet ophører hen mod år 1900. Døde én af ægtefællerne, giftede man sig ikke igen, men forsøgte, så godt man kunne, at drive ejendommen videre med enten børn eller tjenestefolk. Det gamle almuemønster blev brudt i løbet af sidste fjerdedel af 1800-tallet. Dels levede folk længere som følge af forbedringer af sundhedstilstanden, dels var der som følge af opdyrkning og frasalg af mindre parceller andre muligheder for at få foden under eget bord end ved at gifte sig til sikkerhed og status, og endelig skal man ikke glemme, at der var tale om en betydelig befolkningsvækst, som gjorde det muligt at skaffe karle og piger og husbestyrerinder til at sørge for familiens og gårdens daglige drift i tilfælde af dødsfald. I en dagbog fra Vendsyssel skrev hyrdedrengen Anton Hansen 1887 om sin husbond: »den 1ste November fik Th Olsen en ny Husholderske en Søster til den gamle og Barnepigen flyttede hjem«. ⁴⁹

Men hvad så med kærligheden? I samme dagbog har drengen for 1887 indført følgende:

»Natten mellem Torsdag den 30 Marts og Fredag d 1ste April begik en Karl som tjente hos C Nielsen Togaarde i Agersted Selvmord han var Søn af L P Jensen Agerstedfællede han hed Jens Larsen og var c-17-18 Aar gammel. Aarsagen til hans fortviulede Gjerning skal være at han havde fattet Kærlighed til en Pige og have besvangret hende.«⁵⁰

Det er én af dagbogens længere indførsler og vidner om, at begivenheden har gjort et stort indtryk. Den lidt skriftssprogsagtige sproglige klædedragt kan

tænkes at røbe indflydelse af samtaler fra voksenverdenen, men er måske også udtryk for, at man i hans hjem abonnerede på *Illustreret Familie-Journal*, som den opvakte knægt givetvis har læst i og skaffet sig vendinger og visse forestillingsformer fra. Måske herunder også om kærlighedslivet. I det mindste er det påfaldende, at han bruger ordet »*Kærlighed*« om det ulykkelige forhold. Måske vi her har et spor at forfølge. I jagten på svar tager vi endnu en gang til Midtjylland, denne gang til egnen mellem Viborg og Silkeborg. Her har vi heдебonde Christen Hedes optegnelser, udgivet af tipoldebarnet Tage Kaarsted, at ty til.⁵¹

Kærlighedens uddifferentiering

Chr. Hede blev født i Vinderslev sogn 1809. November 1829 blev han gift med den jævnaldrende Jette Pedersdatter fra Kompedal. De fik i alt syv børn. Jette

Figur 2. Jette og Christen Hede fotograferet i 1864, hvor de havde været gift i 35 år. Ægteskabet varede indtil Jettes død i 1888. Kilde: Kaarsted, s.15 (Fotograf M. Elsass, Viborg).

var selv et *uægte* barn. Hendes mor var tjenestepigen Kirsten Christensdatter, som var i huset hos en klitfoged Kloch. Han var muligvis far til Jette, men fik udlagt en ikke nærmere angivet kræmmer fra Hertugdømmerne som barnefarer. Kirsten giftede sig i 1813 med den to år ældre gårdejer Anders Christensen i Hauge Østergaard. Han var ganske velhavende og solgte i 1834 en lod jord til Christen Hede. Året forinden havde Jette født datteren Ane Johanne (Hanne). Der fandtes også en storesøster og en anden Ane Johanne, som dog var død i løbet af sit første leveår. Christen og Jette drev deres ejendom indtil 1869, hvor han solgte størsteparten af gården til en søn. Jette døde 1888, medens Christen levede til 1891.

Chr. Hede førte dagbog. Den handler meget om avl og handel og i stigende grad om hans sygdomme og skrøbeligheder. Dog føres den langt fra konsekvent. I 1843 fødtes deres femte barn, hvilket fik ham til også at nævne de øvrige foregående fødsler. Måske han her havde ændret sit syn på børn. Vi ved det ikke, men kan kun gisne. I hvert fald indførte han i 1846, at sønnen Søren Christian blev født. Måske vi her kan forfølge sporet af et ændret syn på kærlighed og ægteskab yderligere. Det kan vi gøre ved at se nærmere på, hvad han i øvrigt skrev om børn og børnebørn. I 1856 findes denne indføring: »12. Maj blev Jacob gift, og 2 dage før døde min svigerfar A. Østergaard pludselig«. 13. april 1858 noterede han kortfattet: »Andersines bryllup«. 1861 står der lakonisk at læse: »Knudrikke Jensen født d. 14. december 1861«. Man læser indførslen med en vis undren. Hvem var denne lille pige? Den lille Knudrikke er ganske mystisk, men udgiveren har i sine kommentarer løst gåden for os.⁵² Knudrikke var et barnebarn, datter af oven for nævnte Hanne og hendes ægtemand Jens Pedersen Lysdal. En tradition i familien vil vide, at denne Jens i 1840 var kommet til Christen og Jette for at lægge billet ind hos datteren Kirsten. Men det gik ham som Søren Pedersen i Havrebjerg – han fik lillesøsteren. Kirsten var nemlig allerede *lovet hen*, og han blev så henvist til den 18-årige Hanne. Det accepterede han. Lillesøsteren var smuk, og Chr. Hede var en mand med en vis tyngde, som var i færd med at blive formand for sogneforstanderskabet. Altså blev Hanne og Jens gift. Det gik imidlertid galt. 1847 kom en ny degn til Vinderslev, han besvangrede straks sin tjenestepige og derefter blev det Hannes tur. Snakken gik. I 1861 skulle Jens Lysdal have været til marked, men som følge af rygterne og sin egen tvivl vendte han vognen, kom hjem og pågreb Hanne og degnen på fersk gerning. Læreren havde sat sine træsko, og Hanne lå aflædt i sengen. Hun var i sjette måned.

1862 blev Jens og Hanne separeret. Hun flyttede ind hos den nu afskedigede degn, der havde bosat sig i Silkeborg. Hun fødte ham to børn i henholdsvis 1865 og 1868, men forholdet gik i stykker, og Hanne flyttede hjem til Vinderslev og blev på ny gift med den godlidende Jens, der øjensynligt holdt af hende.

Om alt dette forholdt Christen Hede sig helt og aldeles tavs i sin dagbog. Med en enkelt undtagelse. Det er nemlig under 1861, at vi kan læse om den lille Knudrikke Jensens fødsel. Det har tilsyneladende været ham magtpåliggende at angive fader Jens' navn og dermed få den lille pige lyst i kuld og køn. Man aner både rationalisme, folkesladder og store passioner som medspillere; både hos Christen Hede selv, hos Hanne og hos den stakkels godhjertede Jens, der startede med at efterspørge et fornuftsægteskab og sluttede som hanrej.

Med hvad med Christen Hede selv? Han havde tilsyneladende ikke følelser i kroppen. I det mindste ikke i dagbogen – og så alligevel. I 1888 gjorde han en lang og udførlig indførsel, hvor han skrev om sin ungdom og sine forelskelser. Den første pige var såre bramfri, den næste lærte ham kønne kærlighedsviser. Den tredje, Jette, blev han gift med efter et stort jalousidrama og noget, der kunne ligne et trekantsdrama. I 1888-indførslen hed det som en slags opsamling:

»Nu er Mikkel Moselunds kone rejst til Amerika fra mand og søn, hus og hjem; men det er jo tænkeligt, at der aldrig har været kærlighed imellem dem. Når de skal tvinges sammen for guld og gods, hvor kan det så gå godt, men når kærlighed forener et par, dér er det anderledes, og når de så bliver ældre, så er kærligheden vel noget afkølet, bare agtelsen for hinanden kan vedblive, så kan de godt leve lykkeligt med hinanden.«⁵³

Der er flere ting at hæfte sig ved her. For det første, at det ekspliciteres, at konen i første række er rejst fra mand og barn og derefter fra hus og hjem. Hundrede år tidligere ville man have prioriteret i omvendt rækkefølge. Var der sket et følelsesgennembrud hos den gamle hedebonde, eller var det udtryk for en alderens mildhed? Næppe nogen af delene. Af hans tilbageblik kan man forstå, at han i sine unge år havde elsket inderligt. Det fremgår også af flere af eksemplerne ovenfor, at følelser, forelskelser og kærlighed har været lige så almindeligt forekommende på landet blandt bønder og almue som fornuftsægteskaber og de pragmatiske gengifter, der tog mere hensyn til gårdens drift end til andre drifter.

Det giver derfor næppe mening, når det i en kommentar til Mikkel Christensens erindringer i særdeleshed og det traditionelle bondesamfund i almindelighed hedder, at styringen af tanker og adfærd i landsbysamfundet forhindrede dem, der voksede op under disse vilkår, i at »udvikle et jeg, der kunne forholde sig afprøvende til virkeligheden«. ⁵⁴ En sådan opfattelse af bondebefolkningen som en amorf masse, fanget og indespærret i traditionens vold uden mulighed for at agere selvstændigt og lystbetonet er en modernistisk anakronisme, som ikke yder bondesamfundet og dets aktører retfærdighed.

Som dementi af en sådan opfattelse kan der henvises til breve og erindringer af Mikkel Christensens samtidige fra de sidste tiår af 1800-tallet, nemlig henholdsvis husmand og amtsrådspolitiker Terkel Kristensen fra Vrenderup uden for Varde og husmand og hornskemager Peder Lykke fra Nees ved Lemvig. Hos begge er jeg-følelsen stærk. I det første tilfælde reflekteret og selvbevidst,⁵⁵ i det andet tilfælde lavmælt og inderligt, men ikke mindre fast.⁵⁶ I intet af disse to tilfælde betvivler man skribenternes evne til at nære stærke følelser for et andet menneske uagtet konventioner og landsbyens sociale kontrol. I Peder Lykkes tilfælde sker det – hans fattigdom og lave status til trods – i delvis opposition til de herskende normer, medens der i Terkel Kristensens kæresterbreve til sin forlovede anes en god portion selvverd parret med selvvironisk distance.

Det giver næppe heller mening at tale om en nedsivning til bønder og husmænd af det borgerlige kærlighedsideal som grundlag for ægteskab. Kærligheden havde nemlig hele tiden været der. Ganske vist kan man ikke ganske udelukke, at der kolporteret via viser, romaner, føljetonblade og familieugeblade såsom *Nordstjernen* (1885), *Hjemmet* (1904) og Carl Allers *Illustreret Familie Journal*, som var begyndt at udkomme i 1877, er foregået en bevægelse i retning af en sentimental dyrkelse af kærligheden som sådan. Disse teksttyper udgør dog en anden verden end det snusfornuftige og rationelle læsestof, der kunne lånes i de lokale almuesognebogsamlinger, som for eksempel en undersøgelse heraf fra Bjerreby sogn på Tåsinge viser.⁵⁷ Imod en sådan nedsivningstanke tæller, at oplagene som regel var ganske små, at de fleste blade havde en kort levetid, og at det især var det nye billedmateriale, som fascinerede.⁵⁸ Udbredelsen af den sentimentale familieroman har ikke haft gode vilkår på landet, hvor man havde andet at bruge pengene og tiden til. *Familie Journalens* oplag lå i 1879 på 34.000.⁵⁹

Det nye, der kommer til i de sidste årtier af 1800-tallet, og som vi nu er stødt på både hos en hyrdedreng i Vendsyssel og en aldrende hedebonde i Midtjylland, er det, at der nu er materielt overskud til, at man eksplicit kan operere med kærligheden som sådan, det vil sige som en uddifferentieret, selvstændig faktor i sig selv. Efter at kærligheden i 1700-årene og langt op i 1800-tallet var indlejret i en både social og økonomisk kontekst, er den nu blevet analytisk løsrevet og står alene. Det gør den hverken stærkere eller svagere end tidligere, men gør det blot lettere at få øje på den. Den stakkels Hanne i Vinderslev har næppe elsket mere eller mindre end sin mor og bedstemor, og hendes følelsesliv har nok i grunden ikke været anderledes end hos gårdejerfamilierne i Skræddergården i Herslev og hos husmændene på Herslev Fællede, men omstændighederne omkring den har været anderledes. I hendes tilfælde var hun så uheldig at komme i kløerne på en vidtløftig og skrupelløs degn. Hen-

des medsøstre måtte nøjes med en sandsynligvis mere kedelig, men også langt mere stabil og ansvarlig gårdmand, der nok så meget havde gårdens ve og vel i tankerne, uden at han af den grund lod være med at holde af sin ægtefælle, i hvert fald af den første af de kvinder, de blev gift med.

Figur 3. Hanne med sin lille datter, Knudrikke, der blev født få måneder efter, at Hannes utroskab med stedets skolelærer var blevet afsløret. Billedet er taget i 1864, hvor Hanne boede sammen med læreren i Silkeborg, mens hendes tre ældste børn opholdt sig hos deres far og Knudrikke hos sin morfar og mormor. Kilde: Kaarsted, s. 24 (Fotograf M. Elsass, Viborg).

Historisk antropologi

Det syn på kærlighed og ægteskab, som vi her har forfulgt gennem cirka 150 år, og som til slut manifesterede sig i en afkontekstualisering af kærligheden med en tilhørende udparcellering af den som ægteskabsgrundlag, peger i retning af både konstans og variation. Der er slået til lyd for, at kærligheden som sådan næppe har ændret sig, men at omstændighederne omkring kærlighed og ægteskab blev anderledes. Man levede længere, arbejdskraften blev lettillgængelig og billig. Selv fattige kunne i løbet af 1800-tallet få råd til og mulighed for at få foden under eget bord, stifte hjem og familie. Ikke mindst af disse grunde

forsvandt det snusfornuftige gengifte, der efter al sandsynlighed mere var et vidnesbyrd om, at aktørerne levede i *nødvendighedens rige*, end det var udtryk for følelseskulde og afstumpethed.

Skal man anskue dette udviklingsforløb i et lidt videre perspektiv, kan man gå til den svenske antropolog Åke Daun. I bogen *Det allmänmänskliga och det kulturbundna* stiller han dette spørgsmål: når nu det overgribende formål med etnologien – og andre kulturvidenskaber – er at studere kulturel variation, hvad er det så, der varieres henover? Anderledes udtrykt er hans ærinde at undersøge det fællemenneskelige, som ligger nedenunder den kulturelle og historiske variation i tid og rum. Det betyder ikke, at han i sin bog udelukkende ser på ontologiske grundvilkår. Tværtimod er formålet langt mere raffineret: det er nemlig samspillet mellem det universelle og det specifikke, der interesserer ham. Det er således ikke menneskets generelle behov for føde, kærlighed, seksualitet etc., der er i fokus, men dels disse behovs funktion som motor for en kulturudvikling, dels de kulturelle og historiske variationer over disse grundtemaer. I den forbindelse slår han fast, at intet samfund får sin specifikke form af de basale behov, men de sætter kulturen i gang og driver mennesker til handling.⁶⁰ Disse handlingsformer – det som vi kalder kulturen – er underkastede andre mekanismer, nemlig de historisk givne muligheder og begrænsninger.

Det er et synspunkt med vidtrækkende konsekvenser. En af dem – en politisk – peger Daun selv på: hvis personligheden udelukkende skulle bero på kulturen, ville forskellene mellem landene være meget større, end de nu er.⁶¹ En anden konsekvens er en problematisering af kulturrelativisme og den ubehagelige tendens til at gøre kulturen til den absolutte referent; det som man også kunne betegne som *kulturterrorisme*: at alle former for overgreb og magtmisbrug kan forklares med kultur.

Endelig kan man med Daun også foretage en problematisering af den konstruktivistiske tænkning: at alt kan lade sig gøre. Det forholder sig nok snarere modsat, kan man konstatere, når man studerer ægteskabs- og kærlighedsmønstre i dansk bondekultur fra cirka 1750 til cirka 1900: alt kan *ikke* lade sig gøre, fordi der er naturlige begrænsninger for kulturkonstruktionerne. Snarere forholder det sig sådan, at man ikke kommer uden om vores binding til både krop og kultur. Historien om, hvorledes bønder elsker og gifter sig, viser, at kroppen ikke kun er en kilde til det symbolsk imaginære, det vil sige til betydningsdannelse, livstolkning og fantasi, men er menneskers mest fundamentale måde at være i verden på, som kulturen så kan spinde videre på. Således bliver der i sidste ende tale om at sammentænke fænomenologi og samfundsvidenskab, det vil sige trække tråde mellem på den ene side den basale begærende krop, der er åben over for omverdenen og kommer den i møde,

og på den anden side omverdenens kulturelle henvenden sig til kroppen i form af både muligheder og begrænsninger.

Bønderne i Herslev og Vinderslev havde, i det mindste i deres unge år, lyttet lige så meget til deres krop og til deres hjerte som en adelskvinde i Firenze i 1600-tallet og en teenager i Aarhus i dag, men måden at lytte på har ændret sig, og i tiårene op mod år 1900 blev der mere frirum til at lytte, end der havde været først i 1800-tallet.

Noter

- 1 Nielsen, 2009.
- 2 Hougaard, 2008.
- 3 Hansen og Qvist, 1987 s. 56.
- 4 Hjordt-Vetlesen, 1977 s. 81ff.
- 5 Krogh, 1991 s. 93. Understregning NKN.
- 6 Koefoed, 2002 s. 53.
- 7 Kofod, 2010.
- 8 Hjordt-Vetlesen, 1977; Gleerup, 1980.
- 9 Schmidt, 1979.
- 10 Riising, 1978 s. 393.
- 11 Andersen, 2010.
- 12 Riising, 1978 s. 395.
- 13 Koefoed, 2002 s. 48.
- 14 Ibid., s. 46.
- 15 Andersen, 2010 s. 83.
- 16 Koefoed, 2002 s. 45.
- 17 Thomsen, 2002 s. 101.
- 18 Riising, 1978 s. 400.
- 19 Ibid., s. 402.
- 20 Andersen, 2010 s. 86.
- 21 Riising, 1978 s. 405f.
- 22 Koefoed, 2002 s. 47.
- 23 Kofod, 2010 s. 66f.
- 24 Koefoed, 2002 s. 48.
- 25 Ibid., s. 46f.; Thomsen, 2002 s. 106f.
- 26 Hansen, 1957 s. 31f.
- 27 Ibid., s. 83ff.
- 28 Thomsen, 2002 s. 92.
- 29 Andersen, 2010 s. 91.
- 30 Graves, 1921 s. 158f.
- 31 Grundtvig, 1909 s. 220ff.

- 32 Kofod, 2010 s. 69.
- 33 Christensen, 1969 passim.
- 34 Erixon, 1939 s. 24.
- 35 Jensen, 1990 – gård 1A -2.
- 36 Christiansen, 2002 s. 241ff.
- 37 Larsen, 1976 s. 159.
- 38 Josephsen og Nielsen, 1981.
- 39 Larsen, 1976 s. 160.
- 40 Kofod, 2010 s. 78ff.
- 41 Erixon, 1939 s. 29.
- 42 Gormsen, 1982 s. 89.
- 43 Schousboe, 1983 s. 134.
- 44 Ibid., s. 144.
- 45 Ibid.
- 46 Holtse, 1989 s. 122.
- 47 Jensen, 1990 – gård 1A.
- 48 Jensen, 1991 – matr.nr. 1d.
- 49 Plovgaard, 1979 s. 109.
- 50 Ibid., s. 102.
- 51 Kaarsted, 1978.
- 52 Ibid. s. 21ff.
- 53 Ibid. s. 159.
- 54 Zerlang, 1982 s. 251.
- 55 Just, 1982.
- 56 Damgaard, 1983.
- 57 Odense Universitetsbibliotek 1969.
- 58 Zerlang, s. 159ff.
- 59 Povlsen, 2001 s. 77.
- 60 Daun, 1999 s. 31.
- 61 Ibid., s. 37.

Litteratur

- Andersen, Kirstine Aashjerg: »Skilsmisssager blandt Lolland og Falsters landbefolkning i 1700-tallet«. *Landbohistorisk Tidsskrift* 2010, 2, s. 80-103.
- Christensen, Mikkel: *Min lille verden. Fra hedebyen til hovedstaden*. København 1969.
- Christiansen, Palle Ove: *Lykkemagerne. Gods og greve, forvalter og fæster i 1700-tallets verden*. København 2002.
- Damgaard, Ellen (udg.): *Peder Lykke – en husmand på heden*. København 1983.
- Daun, Åke: *Det allmänmänskliga och det kulturbundna*. Stockholm 1999.

- Erixon, Sigurd: *Svensk folkliv*. Uppsala 1939.
- Gleerup, Jørgen: *Utopi og sanselighed. Dannelsesstemaet i Johan Skjoldborgs forfatterskab*. Odense 1980.
- Gormsen, Gudrun: »En hedebondes gård«. *Folk og Kultur* 1982, s. 58-101.
- Graves, Karoline: *Ved Halleby Aa*. København 1921.
- Grundtvig, F.L.: *Livet i Klokkergaarden. Gammeltags Falstersk Bondeliv efter Lars Rasmussens Skildring*. København 1909.
- Hansen, Georg: *Sædelighedsforhold blandt landbefolkningen i Danmark i det 18. århundrede*. København 1957.
- Hansen, Karin og Merete Qvist: »Man kan altid kalde det kærlighed. Normer for valg af ægtefælle blandt de øvre sociale lag i Danmark 1550-1850«. *Den jyske Historiker* 41. s. 47-72.
- Hjordt-Vetlesen, Inger-Lise: *Forlokkelse og familie*. Odense 1977.
- Holtse, Lisbet (udg.): *En fynsk hjulmagers dagbog 1813-1833*. København 1989.
- Hougaard, Jens: *Romantisk kærlighed* bd. 1-5. Aarhus 2008.
- Jensen, Maltha: *Navne og Noter. Herslev*. Herslev 1990.
- Jensen, Maltha: *Navne og Noter. Herslev Afbyggere 1*. Herslev 1991.
- Josephsen, Niels Brøndum og Niels Kayser Nielsen: »Barnet i familien og historien.« *Den jyske Historiker* 21, s. 17-57.
- Just, Flemming (udg.): *Kjære Broder. Breve fra husmand Terkel Kristensen 1866-1918*. Esbjerg 1982.
- Kaarsted, Tage (udg.): *En hedebondes optegnelser. Christen Hede 1809-1891*. Herning 1978.
- Koefoed, Nina Javette: »Synd og forsørgelse. Seksualitet udenfor ægteskab i Danmark 1700-1850«. *Den jyske Historiker* 98-99 2002, s. 45-65.
- Kofod, Else Marie: »Fortællinger om forførelse og seksualmoral«. *Kulturstudier* 2010. 2, s. 64-89.
- Krogh, Tyge (udg.): *Et lille Stykke Kulturhistorie. Peder Kroghs erindringer 1827-54*. København 1991.
- Larsen, Henning Nygård: »Familie- og husstandsstrukturen på landet i det 18. århundrede. Hans Chr. Johansen (red.): *Studier i dansk befolkningshistorie 1750-1890*. Odense 1976, s. 121-188.
- Nielsen, Niels Kayser: *Bonde, stat og hjem. Nordisk demokrati og nationalisme – fra pietismen til 2. verdenskrig*. Aarhus 2009.
- Odense Universitetsbibliotek (udg.): *Bjerrebye sogns almuebogsamling 1806-1869*. Odense 1969.
- Plovgaard, Bodil: »Dreng i Vendsyssel 1886-87«. *Folk og Kultur* 1979, s. 99-109.
- Povlsen, Karen Klitgaard: »Hele Familiens Blad«. Klaus Bruhn Jensen (red.): *Dansk mediehistorie 1840-1880, bd. 2*. København 2001.
- Riising, Anne: »Tamperrettens funktion og domspraksis«. Peter Kr. Iversen,

- Knud Prange og Sigurd Rambusch (red.): *Festskrift til Johan Hvidtfeldt. Åbenrå 1978*, s. 393-412.
- Schmidt, Povl: *Litteratur for menigmand. »En Skildring af det virkelige Liv«*. Odense 1979.
- Schousboe, Karen (udg.): *En fæstebondes liv. Erindringer og optegnelser af gårdfæster og sognefoged Søren Pedersen, Havrebjerg (1776-1839)*. København 1983.
- Thomsen, Asbjørn Romvig: »Hor: om ægteskabsbruddets udbredelse og baggrund i 1700- og 1800-tallets landbosamfund«. *Den Jyske Historiker* nr. 98-99, 2002: Ægteskab, sex og hor i historien, s. 87-108.
- Zerlang, Martin: »Mikkel Christensen: Min lille verden. Fra hedebyen til hovedstaden«. Martin Zerlang, Lis Toft Andersen og Bjarne Thorup Thomsen (red.): *En selvskreven historie – om erindringsbøger og dagbøger af bønder, håndværkere og arbejdere i Danmark*. København 1982.
- Zerlang, Martin: »Den illustrerede virkelighed«. Klaus Bruhn Jensen (red.): *Dansk mediehistorie 1840-1880, bd. 1*. København 2001.

Summary

This article shows marriage patterns, sexuality and love in parts of eighteenth and nineteenth century Danish rural society. It is based on heterogeneous interdisciplinary source material from peasant diaries and records, memoirs, fiction and studies in demographic and property history. These records show that marriage patterns in rural Denmark changed significantly during these centuries. In the last decades of the nineteenth century, the former system of re-marriages of husbands and wives of widely different ages was in decline. People were living longer and they were usually only married once. Apparently, peasants did not love any more or less at the end of the nineteenth century than at the beginning of the eighteenth century. The reason was more likely to be caused by changing demographic conditions, improved living standards and increased social energy. These factors meant that love among peasants became more transparent than during the earlier period, when it was embedded in social and financial necessities.

More specifically, the starting point is the interplay between, on the one hand, the state's and the church's view on marriage and married life and, on the other hand, the rural population's own views on these subjects, which in the late nineteenth century was very pragmatic. As in the other Nordic countries, there was a close connection between peasant, state and home in relation to this subject, so it is difficult distinguishing between these authorities. This appears especially strong when studying the evaluation made by Ember Court (tamberret) in relation to marriage cases. But, it also appears in local studies

concerning farm history and marriage patterns which show that the farmers themselves wanted marriage laws and that their heirs should be born within marriage as the most desirable frame for their social and financial life. Both the Lutheran background of the court, and the farmers' own views on marriage, shows that children born outside marriage meant a potential threat to rural society. For example, this is expressed in horror stories about mountain people and elf maids that were seen as symbols of seduction and uncontrolled sexuality and therefore threatening rural society by chaos and instability.

Diaries and memoirs from the nineteenth century show how important farmers regarded a prudent marriage that constituted a stable foundation for the financial and social maintenance of the farm and holding. This is the reason why the widow or widower hurriedly re-married on the death of a spouse. These remarriages normally took place within a year, and in many cases even with much shorter notice. They hurried to marry despite the age difference between the couple. To be married with an enterprising young man or woman had its advantages.

Generally, one must be careful thinking that marriages in rural societies in the eighteenth and nineteenth centuries were without love or erotic overtones. Contact between young people was actively encouraged through the village youth guilds where young males and females would meet, court and eventually marry. Thus, love was heavily contextualized. It was embedded in an organic context, where land and farm had first priority; emotional aspects, such as love for one's wife and children, hopefully came afterwards.

Forfatterpræsentation

Niels Kayser Nielsen, født 1949. Cand.mag. og ph.d. Lektor i kulturhistorie ved Historisk Afdeling, Aarhus Universitet. Forsker og underviser i blandt andet Nordens historie 1740-2000, historiebrug, madkultur, nationalisme, musik-, krops- og idrætshistorie. Har blandt andet udgivet: *Krop og kulturanalyser. Den levede og den konstruerede krop*. Odense 1997; *Bonde, stat og hjem – demokrati og nationalisme fra pietismen til 2. verdenskrig*, Aarhus 2009; *Historiens forvandlinger. Historiebrug fra monumenter til oplevelsesøkonomi*, Aarhus 2010.